ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
ГОДИШНИК, ТОМ V, 2026 – ПЕДАГОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
ANNUAL, VOL. V, 2026 – FACULTY OF EDUCATION

DOI: 10.69085/afp20265151

ФАКТОРИ, ОКАЗВАЩИ ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ РАЗВИТИЕТО НА ДЕВИАНТНОТО И ДЕЛИНКВЕНТНО ПОВЕДЕНИЕ ПРИ ПОДРАСТВАЩИТЕ

Иван Тричков
trichkov.ivan@uni-plovdiv.bg

Резюме: *Нарастващите форми на девиантното, често задълбочаващи се и водещи до делинквентно поведение сред подрастващите в днешно време се явява изключително наболял проблем. Въпреки превантивните мерки, предприети от държавните органи, броят на непълнолетните с отклоняващо се поведение остава висок, което налага преразглеждане на факторите и концептуалните подходи в посока предотвратяване на младежката престъпност. Именно затова целта на статията е да идентифицира и представи факторите (предикторите), оказващи влияние върху формирането на такъв тип поведение.*

Ключови думи: *девиантно поведение, делинквентно поведение, подрастващи, причини*

FACTORS, INFLUENCING THE DEVELOPMENT OF DEVIANT AND DELINQUENT BEHAVIOR WITH ADOLESCENTS

Ivan Trichkov
trichkov.ivan@uni-plovdiv.bg

Abstract: *The increasing forms of deviant often aggravating and leading to delinquent behaviour among adolescents today is an ex-*

tremely acute problem. Despite the preventive measures taken by state authorities, the number of minors with deviant behaviour remains high, which necessitates a review of the factors and conceptual approaches to preventing juvenile delinquency. That is why the aim of the article is to identify and present the factors (predictors) that influence the formation of such behaviour.

Keywords: *deviant behaviour, delinquent behaviour, adolescents, causes*

Увод

Многото и различни кризи, разгръщащи се в съвременното общество, се отразяват негативно на психичното благополучие на хората, често пораждайки тревожност и напрежение, гняв, жестокост и насилие. Това неимоверно засяга и оказва негативно влияние на децата и на юношите. Димчев (2024) подчертава, че агресията оказва голямо влияние както върху детското развитие, така и върху семейната система, образованието и обществото като цяло. Всяка година броят на непълнолетните, проявяващи поведение, нарушаващо общоприетите социални норми (агресия, алкохолизъм, наркомания, нарушаване на обществения ред, хулиганство, вандализъм и др.), се повишава многократно. Именно затова проблематиката, свързана с формите на девиантно (отклонено) поведение, се утвърждава като значим социален феномен, водещ едновременно до засилен както теоретичен, така и приложен интерес. Ефективното противодействие и превенцията на девиантно и делинквентно поведение изискват детайлно изследване на факторите, етиологията, детерминантите и психологическите предпоставки за тяхната проява в юношеска възраст.

Изключително тревожен е фактът, че делът на престъпленията сред непълнолетните е много висок – за видове престъпления като сексуално насилие, грабежи, кражби на движимо имущество всяко трето или четвърто престъпление е извършено от непълнолетни лица. Един от ключовите въпроси при решаването на проблематиката, свързана с формите на девиантно поведение, се явява проследяването на факторите и причините, които водят до този феномен. Разбирането и анализирането на факторите за отклонените форми на поведение се превръщат в отправна точка за разработване на

система от интервенции, насочени към превенция, застъпничество и ресоциализация на девиантните и делинквентни подрастващи.

Основно изложение

Терминът „девиантно поведение“ възниква и се утвърждава в научната литература в средата на XX век, като неговите корени са свързани с развитието на социологията и психологията. Думата произлиза от латинския глагол **deviare**, което буквално означава „отклонявам се от пътя“ (от *de* – „от“, „настрани“, и *via* – „път“). Първоначално понятието се е използвало в технически и навигационен смисъл, преди да придобие социално значение.

Понятието включва всяко действие, което нарушава установените в дадено общество **социални норми** (морални, естетически, религиозни или групови).

Друга дефиниция гласи, че девиантното поведение (отклоняващо се поведение) представлява съвкупност от действия или постъпки на отделен човек или група, които не съответстват на официално установените или фактически възприетите норми и очаквания в дадено общество, култура или субкултура.

Следваща дефиниция гласи, че девиантното поведение на юношите се отнася до действия, които нарушават социалните норми или правните правила, но все още не достигат прага за осъждане (Dullas et al., 2021; Sanches et al., 2016).

Делинквентността е специфична подкатегория на девиантното поведение. Тя се отнася до нарушения на **правните норми** (законовите норми). Понятието делинквентност е въведено в науката през 50-те години на миналия век от А. Коен, който определя делинквентното поведение като антисоциално, противоправно поведение на индивида, въплътено в неговите действия (действия или бездействия), причиняващи вреда както на отделните граждани, така и на обществото като цяло. Коен използва термина, за да разграничи по-леките нарушения на нормите и асоциалните прояви при подрастващите от тежките криминални престъпления, извършвани от възрастни (Clayberg, 2004).

В съвременната международна литература терминът „делинквентност“ често се използва във връзка с понятието „непълнолетен“ и се отнася до действия, извършени от млади хора в нарушение на законите. Също така в научното пространство делинквент-

ното поведение се разглежда и в контекста на социалната дейност, свързана с нарушаване на норми, които носят наказателна отговорност. Въз основа на това следва да се направи изводът, че основният критерий за делинквентно поведение се явява извършването на престъпления (Змановская, 2004, по Васягина, 2018).

Както вече беше отбелязано, един от фундаменталните аспекти в изследователския дискурс относно девиантното и делинквентно поведение е идентифицирането и систематизирането на факторите и детерминантите, обуславящи тяхната поява. Задълбоченото концептуализиране на етиологичните фактори е критична предпоставка за генерирането на адекватни превантивни интервенции, насочени към тяхното редуциране и дългосрочно неутрализиране.

В научното пространство се разграничат две групи предиктори (фактори), водещи до девиантно и делинквентно поведение: **екзогенни** и **ендогенни**. **Екзогенните фактори**, водещи до девиантно поведение, включват набор от външни условия, които формират социокултурния контекст на развитието на подрастващите.

Разбира се, когато се говори за екзогенни фактори, не може да не бъде отбелязана важността на *семейната среда*, която играе водеща роля в създаването на условия за засилване на антисоциалното поведение на детето. По-голямата част от изследванията, посветени на изучаването на характеристиките на семейното възпитание, подчертават системния характер на влиянието на семейството, семейните отношения и стила на семейно възпитание върху поведението на детето, но могат да се идентифицират редица фактори, които излизат на преден план, когато се обсъжда криминализацията на подрастващите. В този контекст Васягина (2015) идентифицира следните причини, които могат да бъдат асоциирани със *семейната среда*:

- *фрустрация на нуждата на детето от нежна грижа и обич от родителите, което от своя страна причинява ранни травматични преживявания на детето;*
- *физическа или психологическа жестокост или култ към властта в семейството;*
- *недостатъчно влияние на бащата, което възпрепятства нормалното развитие на моралното съзнание;*
- *остра травма (отхвърляне, загуба на родител, насилие, развод) с фиксация върху травматични обстоятелства;*

- *снизхождение от страна на детето към изпълнението на неговите желания, недостатъчна взискателност на родителите, неспособността им да поставят постоянно нарастващи изисквания или да постигнат тяхното изпълнение;*
- *свръхсексуална стимулация на детето – твърде интензивни ранни любовни взаимоотношения и приемане на това за нормално от родители, братя и сестри;*
- *домашно насилие;*
- *непоследователност в изискванията, предявявани към детето от страна на родителите, в резултат на което детето не развива ясно разбиране за нормите на поведение;*
- *неконсистентни психолого-педагогически възпитателни подходи;*
- *хронично изразени конфликти между родителите;*
- *неадекватни личностни и поведенчески характеристики на родителите;*
- *придобиването от детето на делинквентни ценности чрез учене в семейството или в група* (Васягина, 2015).

Друг също толкова важен екзогенен фактор, който задава критериите за развитие на детето, е *образователната среда*. Установена е пряка корелация между характеристиките на образователната институция, характера на взаимоотношенията учител-ученик и ученик-ученик и честотата на проявите на девиантност и делинквентност сред учениците.

Сред негативно влияещите параметри на *училищната среда* са:

- *липса на сигурност в образователната институция;*
- *слаба или липса на комуникация на учителите с родителите;*
- *комерсиализацията на образованието;*
- *недостатъчната подготовка и квалификация на учителите;*
- *отслабването на образователната роля на училището;*
- *абдикирането от възпитателната функция на училището;*
- *несъответствието между училищния режим и санитарно-хигиенните условия на обучение и психофизиологичните характеристики на децата;*
- *екстензивният характер на учебното натоварване;*
- *преобладаването на негативната оценъчна стимулация;*

– *липсата на система от мерки за предотвратяване и изравняване на училищната дезадаптация* (Егоров, 2004).

Медиите, особено телевизията и интернет, също оказват значително влияние върху култивирането на престъпността. Европейското дружество за защита на децата е изчислило, че филмите и предаванията по всички канали показват поне двадесет убийства, примери за грубо (агресивно, насилствено) поведение и други нарушения на закона на всеки час (Алфимова, 2000). Според различни данни подрастващите прекарват средно от четири до осем часа на ден пред екрана – човек може да си представи силата на влиянието на медиите върху тяхната незряла психика (Васягина, 2018). Според едно от многото американски проучвания в тази област децата до 6-годишна възраст (т.е. преди да са тръгнали още на училище) са се запознали с всички форми на насилие и агресия благодарение на медиите и телевизията (по Васягина, 2015).

Видеоигрите са също важен фактор, оказващ значително влияние върху култивирането на насилие и агресия. Част от авторите, изследващи проблематиката, смятат, че прекараните стотици часове в реалистични видеоигри, където се виждат детайлни сцени на стрелба, експлозии и ранени герои, задействат процес на психологическо привикване към насилието и агресията (Васягина, 2015). Бихейвиористите смятат, че при по-малки деца на принципа на социалното научаване чрез наблюдение, имитиране и подражание се моделира такъв тип поведение. Учените подчертават, че тези игри не превръщат автоматично психически здравия човек в насилник. Те смятат, че рискът от реална проява на насилие нараства само ако играчът вече има предразположеност към това, труден характер или живее в неблагоприятна семейна среда (по Васягина, 2015).

Девиантният приятелски кръг – девиантните връстници, често се посочват като водещ екзогенен фактор за делинквентността сред подрастващите. Наличието на девиантна група улеснява делинквентното поведение, осигурявайки психологическа подкрепа и насърчение за участие в такъв тип дейности. Това създава порочен кръг. Девиантното поведение на тийнейджъра повишава неговата привлекателност за тези, които одобряват това поведение. В същото време то провокира негативни нагласи и санкции от „нормалните“ други, дори води до изключване от тях. Това социално отчуждение улеснява взаимодействията на тийнейджъра с

девиантната среда, намалява възможностите за социален контрол и допълнително засилва девиантното поведение и склонността към него (по Васягина, 2018).

Тук е мястото да се отбележи обаче, че дори при еднакви условия на околната среда неблагоприятните ефекти могат да варират поради индивидуалните психологически и психофизиологични характеристики на подрастващите. Следователно, когато се обсъждат причините за престъпното поведение, е невъзможно да се игнорират **ендогенните фактори**, сред които най-важни са *наследствеността*, *полът, възрастта, темпераментът, личностните характеристики и психологическите специфики* на непълнолетните правонарушители.

По отношение на *пол* – анализът на половите модели в престъпността показва, че процентът на мъжете непълнолетни правонарушители винаги е значително по-висок (90 – 95%) от дела им в населението. Обратно, процентът на жените правонарушители (6 – 10%) е значително по-нисък от дела им в населението. Въпреки това много изследователи отбелязват повишаване на процента престъпления, извършени от момичета, в сравнение с момчета, докато са трезви, сами и в жилищни условия, отколкото на улицата (Ратинов, 2008; по Васягина, 2018). Техните престъпления обаче са по-скрити, по-малко нагли и по-малко опасни. Най-често те извършват кражби на пари, ценности и други предмети (Ратинов, 2008; по Васягина, 2018). От много години се проследяват и се наблюдават *полови различия* по отношение на делинквентността. Мъжете постоянно демонстрират по-високи нива на делинквентно поведение от жените, често започвайки от много по-ранна възраст (Gulledge, Cochran & Jones, 2010), въпреки че моделите на развитие са до голяма степен почти еднакви при момчетата и момичетата (Miller et al., 2010).

При изучаване на личността на делинквентни подрастващи са регистрирани значителни трансформации в следните *индивидуални специфики на правонарушителите*:

- *Мотивационна сфера: липса на интерес към извършваната дейност, липса на старание, желание за постигане на успех в образователните и производствените дейности, социалната работа се заменя, като правило, от нужди и интереси за свободното време* (Васягина, 2016; Миньковский, 2009).

- *Особености на характера като например темперамент, ниско ниво на комуникативни умения, трудности в контактите с другите, повишена конфликтност, склонност към риск, тревожност.*
- *На трето място проблеми със саморегулацията: недоразвито самосъзнание, неспособност за контрол на поведението, неадекватна самооценка, емоционална нестабилност, импулсивни прояви, свързани с агресивни изблици и липса на емпатия; около 20 – 30% от децата със сериозни поведенчески проблеми показват и ограничени просоциални емоции, дефинирани от безчувствена липса на емпатия, ограничено чувство за вина и разкаяние, ограничен или повърхностен афект и невъзможност да се положат усилия във важни дейности* (Frick & Ray, 2015). Такива индивиди са наричани безчувствени, неемоционални – подгрупа от младежи, които са изложени на повишен риск от персистиращо, тежко отклонено и агресивно поведение.
- *Психична неуравновесеност* – като например: апато-депресивни състояния, тревожности, невротични състояния.
- Друг ендогенен фактор се явява *наследствеността*. Проучвания (включително върху близнаци) показват, че определени личностни черти като импулсивност и склонност към риск могат да бъдат наследени.
- *Генетични дисфункции* – специфични вариации в гените, отговорни за преноса на невротрансмитери; дефицити, свързани с електрическата проводимост на някои мозъчни структури.
- *Ниски нива на невротрансмитери* (серотонин, окситоцин, допамин, също и норадреналин) (по Васягина, 2018).

Изследвания показват по-високи нива на девиантно поведение сред *етническите малцинствени* групи (Burnside, Gaylord-Harden, 2019). Връзките между девиантното поведение и статута на етническо малцинство могат да се дължат на различни причини, свързани с икономическата сфера (социално-икономически недостатъци), със социалната сфера (възприемани предразсъдъци и дискриминация) или културната сфера (културен дисонанс).

Заключение

Обобщавайки изложените констатации, девиантното поведение следва да се интерпретира като резултантна величина от взаимодействието между екзогенни и ендогенни фактори. Теоретичният анализ верифицира хипотезата, че първичната ерозия на семейната микросреда инициира прогресираща дезадаптация, която се катализира от негативните влияния на социалния кръг, училищната среда, медиите, телевизията, интернет, игрите и т.н. В контекста на екстремните поведенчески отклонения обаче социалните детерминанти се интерферират с биологичната предиспозиция, формирайки комплексна етиологична картина на личностната девиация. Разбирането на тази колаборация от фактори и причини е фундаментално за изграждането на по-хуманна и научно обоснована система за социална и психологическа подкрепа на подрастващите. Всичко това налага преосмисляне на превантивните модели и пренасочване на фокуса към ранна диагностика на емоционалните и поведенчески трудности още в началните етапи на тяхното формиране.

Литература

1. Алфимова, М. В. (2000). Психогенетика агрессивности / М. В. Алфимова, В. И. Трубников // Вопросы психологии. 2000. № 5. С. 112 – 122. (Alfimova, M. B. (2000). Psihogenetika agresivnosti/ M. B. Alfimova, V. I. Trubnikov//Woprosьi Psihologii. 2000. № 5. C., 112 – 122.)
2. Васягина, Н. Н. (2016). Межведомственное взаимодействие и социальное партнерство в профилактике делинквентного поведения подростков / Н. Н. Васягина // Педагогическое образование в России. 2016., № 9. (Vasqgina, N. N. (2016). Megvedostvenoe wzaimodeistivie I socilьnoe partnerstvo v profilaktike delinkventnogo povedeq podrastokov/ N. N. Vasqgina// Pedagogi`eskoe obrazovanie v Rosii 2016, № 9.)
3. Васягина, Н. Н. (2015). Предикторы деллинквентности подростков – Проблемы девиантного поведения подростков в современном обществе. Всероссийская научно-практическая конференция. 29 – 30 октября 2015. Сборник материалов. Южно-Сахалинск: Изд-во: ИРОСО, 2015. С., 25 – 29. (Vasqgina, N. N. (2015). Prediktorьi delinkventnosti podrastokov – Problemьi deviantnogo

povedeniq podrastokov v sovremennom obschtestve. Wserosiiskaq prakticheskaq konferenciq 29 – 30 oktabrq 2015 Sbrornik materialov Iugno-Sahalinsk. Izd-vo: IROSO, 2015, S., 25 – 29.)

4. Васягина, Н. Н. (2018). Делинквентное поведение подростков: феноменология, причины, возможности профилактики. *Вестник практической психологии образования, 15*(1), 12 – 17. (Vasqgina, N. N. (2018). Delinkventnogo povedenie podrastokov: fenomenologiq, prichinьi, vozmognosto profilaktiki. Vestnikprakticheskoi psihologii obrazovaniq, 15 (1), 12 – 17.)
5. Димчев, Н. (2024). „Агресия в юношеска възраст“. В сб. с доклади от Тринадесети студентски научен форум на Педагогически факултет при Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, 67 – 72. ISSN 2738-8859. (Dimchev, N. (2024). „Agresiya v yunosheska vazrast“. V sb. s dokladi ot Trinadeseti studentski nauchen forum na Pedagogicheski fakultet pri Plovdivski universitet „Paisii Hilendarski“, 67 – 72. ISSN 2738-8859.)
6. Егоров, А. Ю. (2004). К вопросу о новых теоретических аспектах аддиктологии / А.Ю. Егоров // Наркология и аддиктология: Сб. научн. тр. / Под ред. проф. В. Д. Менделевича. – Казань: Школа, 2004. – С. 80 – 88. (Egorov, A.IY. (2004). K voprosy o novьih teoreticheskih aspektah addiktologii/ A. IY. Egorov/. Narkologiq I addiktologiq: Sb. Nauchn. Tr./ Pod red. Prof. W.D. Mendelevicha. – Kazan: Schkola, 2004 – S., 80 – 88.)
7. Миньковский, Г. М. (2009). Особенности расследования и судебного разбирательства дел о несовершеннолетних / Г. М. Миньковский. – М.: Госюриздат, 2009 – 207 с. (Minkovskii, G. M. (2009). Osobenosti rassledovaniq I sudebnogo razbiraatelstva del o nesoverschenoletniih/ G.M> Minkovskii – M: Gosyrizdat, 2009 – 207 s.)
8. Burnside, A. N, Gaylord-Harden N. K. (2019). Hopelessness and delinquent behavior as predictors of exposure to community violence in ethnic minority adolescent male offenders. J Abnorm Child Psychol. 2019; 47(5): 801 – 10.
9. Clayberg, Yu. A. (2004). Social psychology on deviant behavior: Textbook for universities / Yu. A. Clayberg. – M., 2004.
10. Frick, P. J, & Ray, J. V. (2015). Assessing callous and unemotional traits as a personality construct. Journal of Personality, 83 (6), 710–722. https://doi.org/10.1111/jopy.12114

11. Gulledge, L. M, Cochran, J. K, & Jones, S. (2010). Gender differences in age of onset of crime: Risk factors and consequences. Journal of Crime and Justice, 33 (2), 95–126.
12. Dullas, A., Yncieto, K., Labiano M., Maceli, J., (2021). Determinants of a variety of deviant behaviors: an analysis of family satisfaction, personality traits, and their relationship to deviant behaviors among Filipino adolescents. *Front. Psychol.*12:645126. DOI: 10.3389/fpsyg.2021.645126,
13. Miller, S, Malone P., Dodge K.;(2010). Research on the Prevention of Behavior Problems Developmental trajectories of delinquency in boys and girls: Gender differences and relationships to later adolescent outcomes. Journal of Abnormal Child Psychology, 38 (7), 1021–1032. https://doi.org/10.1007/s10802-010-9430-1.
14. Sanches C., Gouveia-Pereira, M., Marôco, J (2016). Deviant behavior variety scale: development and validation with a sample of portuguese adolescents. *Psicologia: Reflexão e Crítica* 29:31. DOI: 10.1186/s41155-016-0035-7.